

OLTHATATLAN KIVÁNCSSISÁG, ÉLETMINŐSÉG, INTIM STRUKTÚRÁK

Bérkaszárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja

Gyáni Gábor

Magvető, Budapest 214 p.

Gyáni Gábort eddig egyetlen egyszer sem kellett arra kérni, tekintsen már ki egy kissé a maga történettudományából, s vegye észre azt is, ami az emberek között, csoport-kapcsolataikban, intim bensőségességben történik. Akár ha várost kutatott, vagy cselédsorsot, történeti szemléletmódot vagy társadalmi nyilvánosságot, akár ha hozzászólt szakmai viták során, minduntalan azt láttuk nála: legyűrhetetlen, végeérhetetlen kíváncsisággal kutat olyan jelenségek, apró összefüggések, gyengéd áthallások és mogorva struktúrák után, amelyek végül a kezei közt valami egészen más, impozánsabb egészé állnak össze.

Új kötete nem kevésbé meglepetés, mint a városi cselédségről írt előző könyv volt. Most is, mint korábban, a történeti kérdések, adatok és triviális összefüggések mögötti mélységek „megfejtése” mozgatja. Tárgya ezúttal az a régi magyar társadalom, amely a századvégen és századfordulón élt és lakott Pest határain belül, s főképp azokon kívül. Lakáspolitikája, urbanizációs tervezés, telekmanipuláció és állami feladatvállalás, társadalmi kihívások és hatalmi válaszok témakörei követik egymást a „Bérkaszárnya és nyomortelep” lapjaiban. Már az első oldalon arra figyelmeztet: ne keressünk — a kínálkozó analógiák ellenére sem — százéves okokat a lakáskérdés „válsággenéziséhez”, inkább kövessük nyomon a lakhatás, az otthon, a lakásberendezés, a város-tervezés és városépítés, a társadalmi- és a privát térhasználat jellegzetességeit.

Gyáni sokat markol — de jól elrendezi azután, át-meg átfésüli az adatok, a történeti fej-

lemények összefüggéseit. Szinte észrevétlen „sétál át” egyik diszciplinából a másikba, a történeti statisztikából a városesztétikába, az adó- és kereskedelempolitikából a politológiába, a szokásrendszer érzékítése után a földjogba — s teszi mindezt akképpen, hogy világos társadalomtörténeti szemléletmód, komplex analízis kerül ki tolla alól. S bár végig a magyar munkáslakásokról és lakóikról beszél, nem átabotában vázolja fel a kortárs embert, hanem avval a megértő, szinte antropológiai gesztussal, amely intim szimbólumokat és munkahelyi szervezetet, viselkedési normákat és makro-struktúrákat, közemberi léhelyzeteket és nagy modernizációs trendeket egyaránt érzékeltetni képes.

Kik azok a telekspekulánsok és hogyan harcolnak a Fővárosi Közmunkák Tanácsa ellen? Mi lett a Haussmann párizsi ideálját követő városszépítés jogi-gazdasági következményeiből a magyar fővárosi perifériákon? Ki a háztulajdonos és miként szolgálja az adópolitika a nagymérvű munkásbevándorlás terheinek relatív csökkentését? Hogyan süllyed az európai rangsorban hatodik legnépesebb birodalmi másodfőváros, Budapest, az 1945 utáni munkásörgazdálkodás révén mai válságos helyzetébe? Ilyen kérdések sorjáznak Gyáni kötetének lapjain, s legyen mersze a recenzensnek a válaszokból jellemzőt, okulásul szolgáltatót választani...! Hiszen Gyáni ereje épp abban van, hogy igazi válasza sosem egyféle, hogy testvér- és rokon diszciplinák tárházából veszi okfejtéseit, ugyanakkor világképek, nem-legitim értékek és másodlagos je-

lentések elemzésével újféle fogékonyságot mutat. Olthatatlan kíváncsisága a mindennapi élet apró eseményeiben, az életvilág háttérében meghúzódó struktúrák rejtelseiben véli megtalálni a személyes történelem értelmét.

Születő nagyváros, dinamikus környezet

Gyáni vázlata a 19. századi dinamikus fővárosi népességyarapodás és méretnövekedés perceitől indít. A nagyvárosi tömegek életérzése, környezetük elemei és hozott értékkeszletük parasztias volta olyan tradicionális mentalitást és életmódmintát tettek „budapestivé”, amelyet (a történészek egy része) polgárinak tart utóbb. Gyáni alapállása az, hogy a „számszerű mutatókkal kifejezhetetlen életminőség állapotát mindig is nyomatékosan meghatározza, hogy az éppen aktuális életviszonyok mennyire felelnek meg a korábban — más körülmények között — beléjük idegződött eseményeknek, igényeknek”. A tehát javarészt bevándorlókból álló budapesti társadalom részint autonóm, belülről formált entitás volt, részint pedig követő jellegű, a munkáskultúra és a polgári normák iránt egyaránt fogékony természetű lett. Szemléletmódjában a tér és a társadalom alapvetően antropológiai felfogása arról is tanúskodik, hogy a kapitalizmus korának munkássága szuverén, önmaga teremtménye lehetett, anélkül élve alávetett léthelyzetben, hogy szándékoltan hozzáidomulni akarna a fölé nehezedő kultúrához.

A városfejlődésben is finoman elválasztható belső, magánéleti és külső, közéleti rend — bármily relatív kategóriák —, határukat „szigorúan a ház, a lakás küszöbénél” vonják meg. Gyáni a városfejlődést a tisztán fizikai folyamatok, az ökológiai és térkihasználási szempontok mellett a szociális tér emberi használatát, a térbelakás módját és jelentéseit, a lakóhely rendeltetésszerű birtokbavételét

követő belső kapcsolatrendszerrel is nagyító alá veszi. A módosuló jelentésváltozásról rajzol tehát árnyalt képet, kezdve Pest, Buda és Óbuda egyesítésének időszakával, amikor a köz- és a privát szféra élesen elkülönült, s egészen a nyolcvanas évekig követi a munkáslakás-elátás politikai szempontjait és vázlatát adja a lakáspolitikai gazdasági konstrukció-változásának.

A városképformáló belvárosi-körüti bérházrendszer — mint a Kelet-Európában domináns beépítési mód — Gyáni figyelemre méltó megállapítása szerint a lakáson belül megoldja ugyan a társadalmi rétegződés határainak biztosítását (így pl. a család és a személyzet szeparálását), ám a köz- és magánszféra találkozási pontja, az eltérő társadalmi státusú bérlők közötti viszonya a házon belül megmarad. Bérpaloták és bérkaszárnnyák térbeli távolsága persze mérföldekre tehető olykor, főleg a századforduló tájékán, viszont a családház-eszmény továbbélése, illetve a pesti közületi lakásépítések 20. század eleji konjunktúrája páratlan jelenség Európában.

Gyáni a lakásügy társadalmi és hatósági, üzleti és szociális megítéléséről, lokális historiájáról hoz új összefüggésekbe ágyazott adatokat. Könyve alapvetően azt a kérdést görgeti egyre előre, milyen kihívások érték a budapesti lakótársadalmat a lakhatás intézményes biztosítása és szociális garanciái oldaláról. Nem szürke gazdaságtörténeti tényként kezeli a lakásmód és a tőkemozgások viszonyát, hanem azt a hiányzó történetiszociológiai nézőpontot érvényesíti munkájában, amely a lakásszektor és a vagyonkérdés összefüggései között a hatalmi kihívásokat érzékelő budapesti társadalom korabeli (elmúlt százévi) válaszait, védekezés módjait, tűrő és tiltakozó attitűdjét is észreveszi.

Telekspekuláció, földadó, épületjog, tőke kínálat és szövetkezeti megoldás, szükségtelepek és munkáltatói felelősségvállalás, köz-

igazgatási rendezés és mamutingatlanok, túlszűfoltosság és inséges-ellátás — ezek a város-egyesítéstől a dualizmus végéig tartó időszak főbb témái.

A két világháború közti korszakot Gyáni alighanem elsősorban az életminőség, a szelektíven egyesített paraszti és kispolgári otthonkultúra, a fokozatosan végbemenő akkultúráció mentén értékeli. Az egymás mellett élő családok életközelsége, a normák és viselkedési szokások, a tárgye gyűttesek a régi beidegződéseket követték, ugyanakkor e társadalmi tér szélső pólusán a lecsúszottak, a vagonokban, barakktelepeken, szükséglakásokban és kitelepítetten élők nagy tömegei a szabad lakáspiac és a szorongató lakásinség miatt kényszerültek „életminőség-alatti” szintre. A városszéli telepek kialakítása a proletariátus megszüntetését célozta, vagyis a nagyvárosi gyökértelenségből egy szerves közegbe ágyazás ideológiáját hordozta.

A két világháború közti községi és vállalati lakásépítés, az egyesületek és munkáspénztárak segélyakciói a lényegében még ma is ismert munkáskolóniák kialakulását segítették elő. A családi házas Pest-külterület, a liberális állami feladatvállalás és a városfejlődést biztosító telekpolitika egy extenzív fejlesztés reményét mutatta, párhuzamosan azonban a nagyváros urbanizált küllemét Buda számos „nosztalgikus” tájéka (így például a Tabán, Óbuda) tette elmaradottá. Ráadásul a korszak közepétől a nyomortelepek sokasodása, illetőleg a szükségképpen előregedő régebbi lakóterületek (Angyalföld, Újpest, Kispest, Kőbánya) szintűgy albérlok és ágybérlok tömegeinek kiadott kuckói, valamint a kitelepítettek növekvő tömegei akkora feszültségeket okoz-

tak a szociálpolitika, a munkaerőgazdálkodás, a közcsendfenntartás és a közegészségügy terén, hogy a folyamat szinte egyértelműen vezetett a bérlakást ingyenes állami szolgáltatássá átalakító törekvésekhez.

E folyamat már átvezet a negyvenes évek utáni lakáshiány, a társbérletesség kialakítása, a CS-lakások mérhetetlen tömegeinek létrehozása, majd a hatvanas években a társasházi forma, a magáneros építkezés, a vállalati kezdeményezések és tanácsai lakáselosztás központosított mechanizmusai felé. A kötet kitérítése a közelmúlt negyven esztendőre immár mai gondjainkhoz kalauzol — anélkül, hogy a népesedési, horizontális mobilitási, feltörekvési, iparcentralizálási és szolgáltatás-telepítési folyamatokat a múlt század azonos korszakához hasonlítaná a szerző.

A kötet végülis a maga történeti-szociológiai közelítéseivel nem csupán egy vékonyka lakótelep-történet, hanem olyasfajta mélybúvár-lat eredménye, amelyben az eseménytörténet mögött fölsejlik a társadalmi struktúra átrendeződésének százéves historikuma, maga a szociális váz, amelyre különböző korok eltérő, szociológiai szempontból mégis egynemű, anyaga rakódott rá.

Gyáni Gábor kötete valódi társadalomtörténet-szi tett, olyan alapmű, amelynek nem kézikönyv-szerepe van, de adalékai a magyar történet elmúlt évszázadához nemcsak adat-szerűségükben érdekesek, hanem friss, szükséges, továbbgondolandó szempontrendszer is adnak korunk folyamatainak értelmezéséhez, gyökereink fölismeréséhez és alakítható társadalmi önismeretünk fölfrissítéséhez is.

A. Gergely András